

УДК 342.734

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.2>**М. М. Коба**

доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри правового забезпечення діяльності
Національної гвардії України
Київського інституту Національної гвардії України
orcid.org/0000-0001-9407-2838

О. В. Коба

кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
старший викладач кафедри управління підрозділами
Національної гвардії України
Київського інституту Національної гвардії України
orcid.org/0000-0002-4311-6957

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА: ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті доведено, що соціально-економічні права слід розглядати як комплексне нормативне утворення, призначенням якого є визначення та закріплення правового становища людини у сфері праці, зайнятості, добробуту, соціального захисту, створення гарантій її захищеності від голоду, хвороб, інших соціальних катаклізмів. Запропоновано під соціально-економічними правами розуміти систему закріплених на конституційному рівні можливостей людини реалізувати свої здібності, здобуваючи засоби до існування, а також можливість отримання від держави певних матеріальних благ, необхідних для підтримання гідного рівня життя та розвитку.

Обґрунтовано специфіку соціально-економічних прав, а саме: 1) зазначені права слід розглядати як певні блага, зміст і обсяг яких визначається державою; 2) вони не можуть надаватися кожній особі в однаковому обсязі; 3) їх реалізація пов'язана з діяльністю держави щодо перерозподілу виробленого усім суспільством суспільного багатства; 4) зазначені права не належать до категорії непорушних чи невід'ємних, тому можуть бути скасовані чи звужені; 5) ключовою умовою їх реалізації є обсяг наявних державних ресурсів та спроможність держави щодо справедливого їх розподілу.

Проаналізовано найбільш поширені підходи до класифікації соціально-економічних прав. Обґрунтовано доцільність виділення серед них: 1) прав, що реалізуються у сфері економічних відносин, ринку праці та забезпечують прийнятні форми економічної і трудової діяльності (право на гідну працю); 2) прав, що гарантують людині достатній життєвий рівень і справедливий розподіл життєвих благ (право на гідне життя); 3) прав, що гарантують захист від голоду, бідної старості та хвороби (право на гідний соціальний рівень).

Доведено, що основними проблемами реалізації соціально-економічних прав наразі є: 1) невизнання їх у теорії належними до категорії основних прав людини і громадянина; 2) нечіткість формулювань їх юридичного змісту; 3) відсутність чітко прописаних механізмів захисту; 4) «позитивний» спосіб закріплення, що передбачає необхідність здійснення спеціальних процесуальних дій з боку держави для їх реалізації; 5) обумовленість їх практичної реалізації економічною спроможністю держави.

Ключові слова: права людини, соціальні права, економічні права, соціально-економічні права, соціально-економічні очікування, класифікація, проблеми реалізації.

Koba M. M., Koba O. V. SOCIO-ECONOMIC RIGHTS: PROBLEMS OF UNDERSTANDING AND IMPLEMENTATION

The article proves that socio-economic rights should be considered as a complex regulatory entity, the purpose of which is to define and consolidate the legal position of a person in the sphere of work, employment, welfare, social protection, creating guarantees of his protection against hunger, diseases, and other social cataclysms. It is suggested that socio-economic rights should be understood as a system of constitutionally established opportunities for a person to realize his abilities by obtaining a means of livelihood, as well as the possibility of receiving certain material goods from the state, necessary for maintaining a decent standard of living and development.

The specificity of socio-economic rights is substantiated, namely: 1) these rights should be considered as certain goods, the content and scope of which is determined by the state; 2) they cannot be provided to each person in the same amount; 3) their implementation is related to the state's activity regarding the redistribution of public wealth produced by the entire society; 4) the specified rights do not belong to the category of inviolable or inalienable, therefore they can be canceled or narrowed; 5) the key condition for their implementation is the amount of available state resources and the state's ability to fairly distribute them.

The most common approaches to the classification of socio-economic rights are analyzed. The expediency of distinguishing among them: 1) rights that are realized in the sphere of economic relations, the labor market and provide acceptable forms of economic and labor activity (the right to decent work); 2) rights that guarantee a person a sufficient standard of living and a fair distribution of life's benefits (the right to a dignified life); 3) rights that guarantee protection against hunger, poor old age and disease (the right to a decent social level).

It has been proven that the main problems of the realization of socio-economic rights are currently: 1) not recognizing them in theory as belonging to the category of basic human and citizen rights; 2) vague wording of their legal content; 3) lack of clearly defined protection mechanisms; 4) "positive" method of consolidation, which requires

the implementation of special procedural actions by the state for their implementation; 5) the conditioning of their practical implementation by the economic capacity of the state.

Key words: human rights, social rights, economic rights, socio-economic rights, socio-economic expectations, classification, implementation problems.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Однією із проблем, що потребує вирішення у теорії права, міжнародному та конституційному праві, є наукова проблема визначення змісту поняття «соціально-економічні права», а також проблема визначення чинників, які перешкоджають реалізації зазначених прав на практиці. Попри те, що основні міжнародно-правові норми (такі, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейська конвенція захисту прав людини і основних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1996 р.), а також норми Конституції України закріплюють принцип важливості зазначених прав для цілісності системи прав і свобод людини, їх реалізація у суспільному житті є ускладненою. Основним чинником, що перешкоджає розширенню змісту та наповненості соціально-економічних прав у нашій державі в останній час, є акт військової агресії російської федерації проти України та викликані нею масштабні проблеми гуманітарного та економічного характеру. Проте, на більш загальному рівні, складнощі з реалізацією соціально-економічних прав обумовлюються також проблемами їх розуміння, способів формулювання та закріплення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематиці соціально-економічних прав людини та їх змісту у вітчизняній юридичній науці приділяється чимало уваги. Зокрема, економічні права і свободи комплексно досліджували Ю. М. Фролов [1], І. С. Загоруй [2, 3] та ін. Р. С. Веприцьким було здійснено спробу визначення правової природи соціально-економічних прав [4], Т. Длугапольською було проаналізовано роль соціальних прав у забезпеченні соціальної безпеки держави [5], професором В. В. Лемаком проаналізовано вітчизняний досвід закріплення та застосування соціально-економічних прав людини у контексті верховенства права [6], А. Пазенок вивчала процеси розвитку змісту соціальних прав і свобод людини і громадянина у контексті загальних конституційних прав [7]. Однак, поза увагою зазначених та інших науковців залишилося чимало важливих аспектів, пов'язаних з поняттям, змістом та проблемами реалізації соціально-економічних прав.

Метою дослідження є: розкриття змісту поняття соціально-економічних прав та визначення основних проблем їх реалізації. Досягнення зазначеної мети пов'язуємо із виконанням таких завдань: 1) визначення основних підходів до розуміння поняття соціально-економічних прав, уточнення його зміст; 2) виділення характерних ознак

соціально-економічних прав, розкриття їх сутності; 3) визначення основних проблеми, пов'язаних із реалізацією та забезпеченням соціально-економічних прав.

Виклад основних результатів дослідження. Відповідно до сучасної конституційної теорії, соціально-економічні права є правами «другого покоління», які об'єктивуються у сфері економіки, ринку праці, трудових та соціальних відносинах, доповнюючи структуру прав людини у її цілісній і послідовній формі. Як справедливо відмічає Т. Длугапольська, «соціально-економічні права і свободи (...) дозволяють громадянам реалізувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері. Ця поведінка або діяльність, насамперед, пов'язані із можливістю людини працювати та відпочивати, реалізовувати свої соціально-економічні потреби, отримувати соціальний захист, мати право на достатній життєвий рівень, отримувати належну медичну допомогу та користуватися страховою медициною тощо» [5, с. 64]

Категорія «соціально-економічні права» належить до тих категорій, які, незважаючи на свою зовнішню «прозорість», насправді не позбавлені внутрішніх протиріч. Найбільш фундаментальне протиріччя пов'язане із наявною дихотомією (дуалізмом) поглядів на концептуальний зміст зазначеного термінопоняття. З одного боку, соціально-економічні права розглядаються як окрема категорія прав і свобод, без акцентування на різниці між соціальними і економічними аспектами; з іншого, популярним є підхід, в межах якого соціальні та економічні права розглядаються як явища різної юридичної природи і різного змісту. У зарубіжній конституційно-правовій доктрині переважає підхід щодо розділення соціальних і економічних прав. Такий підхід спостерігається і в змісті основних міжнародно-правових документів (зокрема, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права [8], Європейській соціальній хартії (переглянутій) [9]). Натомість, більшість вітчизняних науковців вважають за можливе об'єднання категорії «соціально-економічні права». Зазначена традиція знайшла своє відображення і в тексті Конституції України [10]. Визнаючи право на існування обох підходів, зазначимо, що спільною рисою зазначених прав може бути їх функціональне призначення – забезпечення гідного рівня життя людини, права на працю, соціальне забезпечення, гідну оплату праці тощо. Причому, у теорії та доктрині має місце логічна єдність зазначених прав із поняттям людської гідності. Зокрема, у процесі підвидової класифікації соціально-економічних прав найчастіше виділяють: а) права, що

реалізуються у сфері економічних відносин, ринку праці та забезпечують прийнятні форми економічної і трудової діяльності (право на гідну працю); б) права, що гарантують людині достатній життєвий рівень і справедливий розподіл життєвих благ (право на гідне життя); в) права, що гарантують захист від голоду, бідної старості та хвороби (право на гідний соціальний рівень). Виходячи із зазначеного, слушною вважаємо думку І. С. Загоруя про те, що «соціально-економічні права є різновидом основоположних прав, підсистему яких утворюють самостійні і водночас взаємозалежні «економічні права» і «соціальні права» [3, с. 172].

Дихотомія у поглядах на склад категорії «соціально-економічні права» обумовлює існування підходів до роздільного або об'єднаного формування відповідної дефініції. Так, О. Гончаренко розглядає поняття *економічних* прав людини і громадянина в Україні як можливості у статусі незалежного суб'єкта економічних відносин вільно володіти, користуватися, розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності, а також право брати участь у виробництві матеріальних та інших благ [11, с. 183]. На думку Н. Р. Нижник, економічні права – це права, які забезпечують людині вільне розпорядження основними факторами господарської діяльності та прояву господарської ініціативи [12, с. 118]. Натомість, Ю. М. Фролов вважає, що економічні права і свободи людини в Україні – це можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджитися основними економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України [13, с. 171].

В основу більшості актуальних на сьогодні визначень поняття *соціальних* прав людини покладено їх розуміння як сукупності закріплених у законодавстві норм, що надають особі можливість претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ. Великий енциклопедичний юридичний словник подає визначення соціальних прав людини як громадянських прав у соціальній сфері, що полягають у можливості набуття соціальних благ, володінні, користуванні і розпорядженні ними та їх захисту або вчиненні певних дій у цій сфері [14, с. 829]. П. М. Рабінюк визначає соціальні права як можливості людини реалізувати свої здібності, здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ [15, с. 12]. На думку О. Скрипнюк, соціальні права і свободи – це встановлені Конституцією та законами України правила цілеспрямованої поведінки або діяльності людей, спрямованої на задоволення власних соціальних потреб [16, с. 9]. Отже, у більшості випадків визначення системо-структура поняття соціаль-

но-економічних прав поєднує у собі понятійні конструкції соціальних прав і економічних прав. Таке поєднання, на нашу думку, найповнішим чином розкриває сутність зазначеної категорії – а саме, як комплексного нормативного утворення, що визначає і закріплює правове становище людини у сфері праці, зайнятості, добробуту, соціального захисту, та сприяє створенню гарантій захищеності від голоду, хвороб, інших соціальних катаклізмів. Додатковими аргументами щодо логічності об'єднання соціальних та економічних прав в межах єдиної категорії, на нашу думку, слугує те, що: а) і соціальні, і економічні права торкаються одного і того ж кола об'єктів та суб'єктів; б) і соціальні, і економічні права об'єктивуються у правовідносинах одного і того ж типу (зокрема, відносинах власності, трудових, відносинах з приводу виробництва і розподілу матеріальних благ); в) і економічна діяльність у цілому, і трудова діяльність окремого індивіда має спільну мету – формування загальнонаціонального багатства та якнайкраще задоволення потреб усіх і кожного; г) реалізація і економічних, і соціальних прав вимагає від держави обов'язку здійснення позитивної діяльності, спрямованої на їх реалізацію; д) сутністю зазначених прав є створені державою можливості для їх використання, зокрема – можливість мати приватну власність, займатися підприємницькою діяльністю, отримувати соціальний захист, медичне страхування тощо; е) і соціальні, і економічні права мають спеціальний, установлений законом порядок реалізації. З урахуванням зазначеного, під *соціально-економічними правами* пропонуємо розуміти систему закріплених на конституційному рівні можливостей людини реалізувати свої здібності, здобуваючи засоби до існування, а також можливість отримання від держави певних матеріальних благ, необхідних для підтримання гідного рівня життя та розвитку.

Вивчаючи питання про *характерні ознаки* (властивості) соціально-економічних прав, можливо помітити, що зазвичай акцент здійснюється на наступному: а) зазначена категорія прав найчастіше розуміється не як власне права (тобто, можливість реалізації певної моделі поведінки), а як певні блага (тобто, певний привілей, джерелом якого є зусилля інших суб'єктів), зміст і обсяг яких визначається державою; б) такі права-привілеї не можуть надаватися кожній особі в однаковому обсязі, принаймні, певна частина суспільства об'єктивно отримує їх у більшому обсязі, з метою вирівнювання соціальної нерівності; в) реалізація зазначених прав пов'язана з діяльністю держави щодо перерозподілу виробленого усім суспільством суспільного багатства, і тому залежить від економічної спроможності держави і суспільства; г) соціально-економічні права не належать до категорії непорушних чи невід'ємних, тому

можуть бути скасовані чи звужені законодавцем; г) по суті, соціально-економічні права є домаганнями особи на отримання від держави за рахунок перерозподілу національного багатства певних матеріальних благ, що мають гарантувати підвищення рівня життя; д) ключовою умовою і чинником реалізації соціально-економічних прав є обсяг наявних у державі державних ресурсів і її спроможність справедливо їх розподілити. Зазначені ознаки, на нашу думку, найбільш яскраво характеризують категорію соціально-економічних прав та розкривають їх специфіку.

Вивчення питання про *класифікацію* соціально-економічних прав свідчить про існування різних підходів до її розв'язання. Найчастіше проблеми класифікації виникають навколо питання щодо об'єднання соціальних та економічних прав в одну категорію, наслідком чого є більш укрупнена класифікація, або ж визнання соціальних і економічних прав окремими групами прав з відповідним здійсненням деталізованої внутрівидової класифікації. Також ще одним проблемним питанням, від якого залежить результат класифікації, є позиція стосовно виокремлення у системі прав таких їх видів, як освітні, культурні, екологічні, інформаційні. У більшості випадків класифікація «прив'язується» або до теорії поколінь прав людини (і тоді соціально-економічні права поділяються на ті, які відносяться до прав другого чи третього покоління); або ж до структури і змісту основних міжнародних та національних документів, що закріплюють перелік економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини. Одним із прогресивних підходів до класифікації соціально-економічних прав вважаємо класифікацію, яку пропонує І. С. Загоруй, а саме: використання у якості критерію статусних функцій соціально-економічних прав та відповідне виділення а) прав на універсальні державні послуги; б) прав працівників; в) прав окремих соціальних груп; г) права власності; г) прав, що підтримують гідні умови життя; д) прав на природні ресурси [3, с. 170]. Аналіз змісту Конституції України свідчить про те, що у цьому документі не здійснено розмежування між економічними, соціальними, культурними та екологічними правами і свободами людини і громадянина, а їх спільний перелік охоплює: право на працю (ст. 43 Конституції України); право на відпочинок (ст. 45 Конституції України); право на страйк (ст. 43 Конституції України); право на власність (приватну) (ст. 41 Конституції України); право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України); право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України); право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України); право на житло (ст. 47 Конституції України); право на освіту (ст. 53 Конституції України); свободу літературної, художньої, технічної та наукової діяльності (ст. 54 Конституції України); право

на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України); право на безпечне довкілля (ст. 50 Конституції України) [10].

Вище зазначалося, що реалізація соціально-економічних прав на практиці пов'язана з певними проблемами. Крім причин, в основі яких лежить економічна спроможність (не-спроможність) урядів, існують чинники іншого порядку – зокрема: невизнання у теорії соціальних та економічних прав основними правами людини; нечіткість формулювань їх юридичного змісту; відсутність чітко прописаних механізмів захисту; «позитивний» спосіб закріплення, що передбачає необхідність здійснення спеціальних процесуальних дій з боку держави для їх реалізації; обумовленість їх практичної реалізації розмірами національного доходу. Саме тому економічні та соціальні права, за оцінкою фахівців, мають ознаки не юридичних права, а юридичних сподівань [17, с. 165]. У зазначеному контексті наголосимо ще на одній проблемі, якою є відповідальність суб'єктів за незабезпечення або неналежне забезпечення соціально-економічних прав. Попри те, що міжнародні і національні акти містять широкий їх перелік, зобов'язання держав щодо їх забезпечення є неконкретизованими, сформульованими способом невизначеності результату. Відповідно, відповідні обов'язки урядів у соціально-економічній сфері не передбачають механізму відповідальності у разі їх невиконання. Це призводить до того, що у багатьох випадках низький життєвий рівень населення виправдовується офіційною владою як невідворотне явище, спричинене конкретною несприятливою соціально-політичною ситуацією, а не як власні прорахунки. Ще одним чинником, який підсилює ознаку відносності соціально-економічних економічних прав, на нашу думку, є вільне трактування закріпленого на рівні міжнародної норми постулату про те, що саме людська істота є відповідальною за свій розвиток і має власними зусиллями та за рахунок власних ресурсів віднаходити шляхи для задоволення своїх соціально-економічних потреб. Також складною проблемою юридичного та етичного характеру є проблема справедливого розподілу благ для досягнення повної реалізації економічних та соціальних прав. Відповідно до принципу справедливості, кожен повинен мати однаковий доступ до суспільного багатства, що зобов'язує уряд забезпечити рівноправний перерозподіл виробничих ресурсів, організувати та контролювати економічну систему, забезпечувати потреби кожного. Проте, в умовах нинішнього економічного світового порядку, такий перерозподіл суперечить росту стимулів до виробництва додаткового продукту та негативно впливає на процес виробництва.

Визначення найбільш перспективних напрямів подальших досліджень. З урахуванням зазначеного, найбільш актуальними напрямками вивчення соціально-економічних прав вважаємо подальше дослідження проблем їх юридичної природи, удосконалення змісту та механізмів забезпечення.

Висновки:

1. Соціально-економічні права слід розглядати як комплексне нормативне утворення, призначенням якого є визначення та закріплення правового становища людини у сфері праці, зайнятості, добробуту, соціального захисту, створення гарантій її захищеності від голоду, хвороб, інших соціальних катаклізмів. Під соціально-економічними правами пропонуємо розуміти систему закріплених на конституційному рівні можливостей людини реалізувати свої здібності, здобуваючи засоби до існування, а також можливість отримання від держави певних матеріальних благ, необхідних для підтримання гідного рівня життя та розвитку.

2. Специфіка соціально-економічних прав полягає у тому, що вони: а) є, власне, не правами, а певними благами, зміст і обсяг яких визначається державою; б) об'єктивно не можуть надаватися кожній особі в однаковому обсязі; в) їх реалізація пов'язана з діяльністю держави щодо перерозподілу виробленого усім суспільством суспільного багатства; г) не належать до категорії непорушних чи невід'ємних, можуть бути скасовані чи звужені; д) ключовою умовою їх реалізації є обсяг наявних державних ресурсів та спроможність держави щодо справедливого їх розподілу.

3. Існують різні підходи до класифікації соціально-економічних прав, найбільш поширеним серед яких є виділення: а) прав, що реалізуються у сфері економічних відносин, ринку праці та забезпечують прийнятні форми економічної і трудової діяльності (право на гідну працю); б) прав, що гарантують людині достатній життєвий рівень і справедливий розподіл життєвих благ (право на гідне життя); в) прав, що гарантують захист від голоду, бідної старості та хвороби (право на гідний соціальний рівень).

4. Основними проблемами реалізації соціально-економічних прав є: невизнання їх у теорії належними до категорії основних прав людини і громадянина; нечіткість формулювань їх юридичного змісту; відсутність чітко прописаних механізмів захисту; «позитивний» спосіб закріплення, що передбачає необхідність здійснення спеціальних процесуальних дій з боку держави для їх реалізації; обумовленість їх практичної реалізації економічною спроможністю держави.

Література

1. Фролов Ю.М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук; 12.00.02. Одеса, 2005. 17 с.

2. Загоруй І.С. про рівнозначність соціально-економічних прав і прав першого покоління: спроба теоретико-правового обґрунтування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3. «Права людини. Методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 28–35.

3. Загоруй І.С. Про класифікацію (групування) соціально-економічних прав: спроба критичного аналізу інтерпретації поколінь прав людини. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3(83). С. 164–173.

4. Веприцький Р.С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. *Форум права: електронний юридичний журнал*. 2008. № 2. С. 32–37.

5. Длугапольська, Тетяна. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян. *Актуальні проблеми правознавства*. 2027. Вип. (10). С. 63–68.

6. Лемак, Василь. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 40–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varny_2010_1_4 (дата звернення: 18.02.2023).

7. Пезенок, Анна. Діалектика основних соціальних прав і свобод людини та громадянина у контексті загальних конституційних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 36–39.

8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ратифікований ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (Дата звернення: 18.02.2023).

9. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (Дата звернення: 18.02.2023).

10. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.02.2023).

11. Гончаренко О.М. Поняття і зміст економічних прав. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2005. Вип. 25. С. 181–186.

12. Нижник Н.Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції) / Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. К.: Преса України, 2004. 304 с.

13. Фролов Ю.М. Економічні права і свободи людини і громадянина: до теорії питання. *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. Вип. 20. С. 164–172.

14. Великий енциклопедичний юридичний словник/ за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 997 с.

15. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібн. Х.: Консум, 2002. 160 с.

16. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України. *Публічне право*. 2012. № 1. С. 6–12.

17. Айсборн Ейде. Мінімальний рівень реалізації соціально-економічних прав // Права людини: Концепції, підходи, реалізація: Пер. з англ./ Під ред. Б. Зізік; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук ред. В.Дубровський. К.: вид-во «Ай Бі», 2003. 263 с.